

FORUM

TÜKRÖK ÉS FÁTYLAK

VAJDA JÁNOSNÉ EMLÉKIRATAI

Vajda Jánosné Emlékiratait 1933 óta őrzi az OSzK; a kézirat létezéséről már életének utolsó éveiben is többen tudtak. Csaknem halálával egyidőben részletek is jelentek meg belőle a Nyugatban; 1946-ban Dezsényiné Szemző Piroska a Műveltség című rövid életű folyóiratban közölt újabb részleteket. A szakirodalom tudott a műről, pl. Komlós Aladár alaposan föl is használta; nyilvánvalóan több Vajda-kutató végig is olvasta (ami nem könnyű feladat) —, a kritikái kiadás egy-egy Vajda-művel vagy életrajzi mozzanattal kapcsolatban idéz is belőle. A távolabb állók szemében ezt a terjedelmes vallomást mégis bizonyos homály, majdnem nimbusz övezte: titkokat, leleplezéseket, intimitásokat gyanítottak benne. Nyomtatásban való kiadása nemcsak a vélt „intim” jellege miatt késett, oka volt ennek a terjedelem, amely egész kötetet tesz ki, még inkább a szöveg jellege, amelynek gondozása, kommentálása, kritikája átlagon felüli filológus-teljesítményt kíván. Kellett valaki, aki ezt szívügyének tekinti, és életéből éveket, esetleg évtizedeket szán rá.

Ezt tette a nemrég elhunyt Dezsényiné Szemző Piroska, aki iránt a sors nem volt kegyes: a publikációt nyomdakész állapotba helyezte, de a megjelenést már nem érte meg. A belefektetett munkát számokkal nem is lehetne mérni: hosszú, fáradságos utazásokat vállalt — idős korban — Bécsbe és távol eső szlovák falvakba; szekérrakományt tennének ki azok az anyakönyvek, telekkönyvek, hatósági és levéltári nyilvántartások, amelyeken átrágtta magát, s hozzá kell még vennünk a kórházi, sőt temetői naplókat is, amelyekben rég elhunytak után nyomozott. Most, amikor a kötet kezünkben van, ez előtt a tudományos fanatizmus előtt kell fejet hajta-

nunk. Mint minden fanatizmusnak, ennek is megvolt az árnyoldala: féltette és olykor titkolta is a maga eredményeit, amíg valahol nem publikálta őket, – így párhuzamosan dolgozott ugyan főként a Vajda-kritikai kiadással, különösen annak X. kötetével, de tőle függetlenül, Boros Dezsővel nem vette föl a kapcsolatot, úgy hogy a két kötet közt átfedések vannak, sőt a levelezés sajtó alá rendezőjének munkája is egyes pontokon teljesebb lett volna Szemző Piroska adatainak birtokában, s ő is hasznát tudta volna venni a levelek jegyzetapparátusának.

A szövegkiadást hosszú filológiai bevezetés előzi meg: az aprólékos lelőhely-citátumokba ágyazva kínál a Vajda-kutatásnak néhány nem remélt meglepetést. Ki hitte volna, hogy a hazánkban és Szlovákiában nyüzsgő rengeteg Kratochwill-családból meg lehet találni azt, amelynek az imádott Gina a leánya volt? Szemző Piroska, mint ezt már előbb folyóiratban is publikálta, megtalálta: megfogta az azonosításnak eddig észre nem vett fogódzóját. Mint a mai személyi igazolványokban, az anya – helyesebben a mostohaanya neve volt a kulcs (ezt éppen az *Emlékiratok*ban találta meg) – ezen elindulva tárt föl számtalan adatot, amelyből aztán a nevét 1862-ben Véghelyire magyarosító család egész panorámája kibontakozik: Gina pályafutása, összefonódva a most már azonosított Esterházy-herceggel, aki után mostohájával együtt Bécsbe költözött, s akitől tekintélyes vagyonát örökölte. Nem egetverő, de nem árt, ha sejtések és találgatások helyett végre a bizonyosság talaján mozgunk –, legfőljebb Vajda Gina-verseinek kronológiáját kell újra megvizsgálnunk. De csalódásban ne ringassuk magunkat: Vajda és Gina kapcsolatáról az új adatok birtokában sem derül ki az égvilágon semmi, mindössze a Kratochwill-család szegény voltának hiedelme oszlik el: valójában tehetős polgárok voltak. Gina – talán az utókor szerencséjére – nem írta meg élete történetét.

Noha nem éppen irodalomtörténeti vagy esztétikai probléma, de a Vajda-kutatók számára, éppen az *Emlékiratok*

ismeretében, problémát jelentett Vajda nősülése, még inkább házassége. Biográfusok tanakodtak, pszichoanalitikusok vitatkoztak, a laikus érdeklődő pedig értetlenül csóválta a fejét. Szemző Piroska itt is megtalálta legalábbis az egyik kulcsot: az ötvenhároméves Vajda ma már megmosolyogtató naivitással és fellobbanással veti bele magát a szerelembe, mintha valami mennyei tünemény jelent volna meg előtte. Csak a házasságkötés után, nem tudni, mikor, tudja meg (legalábbis úgy hisszük, hogy megtudta), hogy ennek a tizenkilencéves égi tüneménynek nemcsak múltja van, hanem már egy nevelőbe kiadott törvénytelen gyermeke is. A Bartoscsalád is okmányok alapján felvonul előttünk, s a bevezető tanulmány tüzetesen ismerteti a válópör és a két fél közti folyt egyéb – polgári – pörök menetét, amely már az ügyet az erkölcsrendészet felé tolja el. Hadd bocsátom előre tájékoztatásul, hogy a válópör – az akkori jogállapot szerint – az esztergomi szentszék előtt, tehát egyházi szinten folyt, a polgári hatóságok előtt pörölték egymást a házaselek tartásdíj, testi sértés, lakás-feltörés és egyéb címenek. A polgári pörök aktáiból csak az maradt meg, amit Pásztor Árpád regénye készültekor lemásolt, s ez az ő hagyatékából az OSzK-ban van. A szentszéki aktákat az egyház száz évig zárolja (ez most 1986 lenne), de saját bevallása szerint Komlós Aladárral kivételt tettek, és Szemző Piroska ismételt hivatkozásaiból kivehető, hogy legalább a hátsó ajtót őelőtte is kinyitották. A kritikai kiadás munkatársai nem részesültek ebben a kedvezményben. Az együttműködés hiánya miatt most tehát a házasság és a válás története két változatban van előttünk: Boros Dezső kevesebb adat birtokában, de ugyanezen nyomokon jár és nagyjából ugyanazon eredményre jut, sőt felhasználja – amit Szemző Piroska csak részben tett meg – a teljesen hozzáférhető, Pásztor Árpádhoz írt leveleket, amelyek erősen kapcsolódnak az *Emlékiratokhoz*. Róza és Vajda megismerkedésének dátumát Szemző Piroska 1880 július végére, augusztus elejére teszi: a levélanyagból kiderül, hogy Vajda csak augusztus 20-án tért haza Szliácsról.

Tegyük föl előbb azt a kérdést: ezen a szinten maradva mivel gazdagítja vagy viszi előbbre ez a kiadás a Vajda-filológiát? Aki eddig még nem tudta volna, a bevezetőből megtudhatja: mi az a mikrofilológia. Számtalan utalás nyomán porlepte adatok tömege bontakozik ki: rég megszűnt üzletek, lebontott házak, megváltozott nevű utcák, megszüntetett sírhelyek, rég halott üzletemberek és hivatalnokok – a tűzhegyig menő kutatási buzgóság eredményei. Sajnálnivaló csak az, hogy az a cél, amelynek érdekében ez az önfeláldozó energia működött, még sincs elérve: az életrajz, illetve a Vajda – Róza-viszony eddig is vitatott mozzanatai még mindig a föltételezés vagy a lehetőség légkörében maradnak. Lehet, hogy Vajda a hatvanas években meglátogatta Bécsben Ginát és a herceget, lehet, hogy Gina hazajött apja temetésére és erről Vajda is tudott, lehet – bár ebben Dezsényiné is kételkedik –, hogy Róza az öregedő Ginát Bécsben egyszer összehozta Vajdával, lehet, hogy lelátogatott a már nagybeteg Vajdához, és még sorakoztathatunk néhány „lehet”-et, bizonyíthatatlanul.

De túllépve a filológián, természetes, hogy ennek a többszáz oldalas vallomásnak az irodalomtörténet számára csak Vajda egyénisége ad érdekességet –, amennyire szükséges, Vajda, az ember, de mégis inkább Vajda, a költő. Először is azzal kell számolnunk, hogy ez a költő-egyénség itt és most kettős szűrésben, kettős fénytörésben jelenik meg: úgy, ahogy Szemző Piroska látja, és úgy, ahogy az *Emlékiratok* szerzője látja, az előbbi az életműre és a szakirodalomra is támaszkodva, az utóbbi az emlékezés nagyjából negyven éves, nem éppen megszépítő messzeségéből.

Lássuk előbb az első tükröt. Különösen ma már nem lehet felróni Dezsényinének, hogy élete végéig a kortársakban és a szakirodalom egyes köreiből kialakult Vajda-idolum bűvkörében élt, és nem vette tudomásul, hogy újabb vizsgálódások ezt az idolumot már eléggé megtépázták. Bevezető tanulmánya és a szöveg kommentálása a kelleténél jobban Vajda-apológiává válik, holott régebbi emlékeim szerint a

feleség apológiájának indult. Igaza van abban, amikor Vajda költői tehetségét nagyra becsüli, hozzá kell azonban gondolni azt, hogy ez a tehetség nem mindig realizálódott hozzá méltó produkcióban. Csakhogy aztán Dezsényinénél a költő iránti rajongásból következnie kell annak, hogy Vajdát egyúttal a politikai haladás, következetesség és meg nem alkuvás példaképül kell odaállítania, ami a valóságos adatok birtokában nem igazolható. „Nála következetesebb, radikálisan Kossuth-párti 48-as nemigen akadt költő-kortársai közt.” „Sem bécsi tartózkodása idején, sem azután politikai magatartása nem változott.” Nem kis szembehunyás kell az ilyesmi leírásához. Nem nagyon rokonszenves az sem, hogy Bartos Róza magatartásába is belop a jelenhez stilizált vonást: *Emlékirataiból* és leveleiből „társadalombírálatot” (a kapitalizmus bírálatát) olvassa ki. „A kommün idején már öntudatos proletárként járhatott Magyarországon” – későbbi életsorsa érleli ki benne az „öntudatos proletárnő” magatartását.

Az már szinte természetes, hogy aki Vajdáért rajong, annak mindenképpen ütni kell egyet-kettőt Gyulain, a Vajda-ellenes „klikk” fővezéréen. Róza nyilván Vajdát visszhangozza, amikor azt írja: „egy egész klikk volt ellene”, ehhez Szemző Piroska tömény jegyzetet fűz Gyulai mindenhatóságáról, engesztelhetetlen gyűlöletéről „polgári szellemet sugárzó műveiért” – az „altera pars” teljes elhallgatásával. Szinte komikus módon a levegőbe is üt egyet Gyulain. Majdnem biztosra vehető, hogy Róza nem járt Pesten férje halálakor, itteni látogatásait költötte; amúgy is éppen ő lett volna az, aki elmegy az Akadémiára Vajda temetése ügyében, de az „illetékes személyiség” elutasította? A jegyzet természetesen veszi, hogy ez csak Gyulai lehetett – ha a jelenet valóban megtörtént volna.

Szemző Piroska bevezető tanulmányából ki-kiütözik az apológia, a Vajda javára szolgáló hol enyhébben, hogy erősebben rostáló kéz nyoma. Amennyiben ez egyáltalán irodalomtörténeti probléma –, akkor leglényegesebb éppen

Vajda emberi természetének, egyéni alkatának megítélése. E tekintetben Szemző Piroska kényelmes megoldást választott: kitér a problémák elől vagy negligálja őket. Úgy véli, hogy a kuszált tényállások tisztázása révén „Vajda jellemértékei tündöklőbbé váltak”. Érvelésének vannak furcsa eszközei: idézi azt, ahogy Vajda saját apját jellemzi, és bátran következtet arra, hogy ezeket a nemes jellemvonásokat a fiú is örökölte. Nem is kevés szó fér ahhoz, hogy Vajdát önmagával jellemezteti. Ismeretes, hogy a nagy költő nem volt megelégedve a róla szóló bírálatokkal, s maga írt egy terjedelmes önjellemzést, inkább öndicséretet, azzal a szándékkal, hogy ezt a nyilvánosság előtt Milkó Izidor szignálja. Ebből vett idézetekkel „hitelesíti” Szemző Piroska a maga Vajda-képét, mintha a költő az önismeret bajnoka lett volna.

Nem okvetlen szükséges és illendő dolog egy költő magánéleti gyöngeségeiben turkálni – de letagadni sem helyes őket. Dezsényiné pedig ezt teszi: nem vesz tudomást Vajda egyéniségének a normális kiegyensúlyozottságon túlmenő megnyilvánulásairól. „Vajda nem tartozik a kórléktan esetei közé.” A maga megszépítő állításának bizonyítására Eötvös Károlynak egy 1886 őszi, egyébként valóban plasztikus jellemzését idézi Vajdáról; Eötvös „az emberismeretben, lélektani kérdésekben közismerten járatos”, s ebből a jellemzésből csakugyan nem lehet lelki aberrációkra következtetni, de a tudományos vizsgálat nem elégedhet meg egyetlen belletrisztikus adattal. És vajon, hogy vélekedhet a kritikátlan olvasó, aki Vajdát az *Emlékiratokból* ismeri meg?

A minősítésekkel persze óvatosan kell bánnunk, de semmiképpen nem hagyhatjuk figyelmen kívül Vajda mértéktelen és kritikátlan önértékelését, olykor erős indulatkitörésekkel fajúló robbanékonyságát, közismert összeférhetlenségét és üldöztetési komplexusait. (A szexuális problémakört az irodalomtörténésznek legjobb teljesen figyelmen kívül hagynia.) Annyiban igaza lehet Dezsényinének, hogy „az öregedés határán járó költő házassága kezdetén oldódást, belső szabadságot kapott a szerelemtől . . . Róza jelentette a belső

biztonságot, megerősítette lankadó önérzetét . . .” Míg új a szerelem — tehetjük hozzá, s e tekintetben a költő vallomásai egyáltalán nem egyértelműek.

Festőien ideális képet kapunk a Tompa utcai otthonról, amilyenné azt Róza keze varázsolta —, s amelyről hitelesen csak külsőleges adataink vannak. És hogy az idill teljessé legyen:

„Vajda nem zárja el a külvilágtól ifjú, szép feleségét, büszkén jelenik meg vele éttermekben, kávéházakban, színházakban, és mennek kirándulni az Állatkertbe, a Városligetbe. Fogadják Vajda író- és költőtársait, a Vajdát vadászatra meghívó házigazdákat.”

Ez már nem életrajz, ez regényírás. Igaz, hogy egy-egy író, szerkesztő bevetődött a Tompa utcai lakásba, a városligeti és állatkerti kirándulások hitelesíthetők, de az egykorúak szerint Vajda, a maga nyers félszégével és zordonságával egyáltalán nem volt társasági ember, nem volt „vizitelő”; hogy feleségével együtt színházjáró lett volna, arra egy mákszemnyi adat sincs. Egyetlen közös, néhány napos karlsbadi tartózkodásukat, amelyről Róza beszámol, maga Szemző Piroska minősíti ellenőrizhetetlennek, vágyálomnak, amelyet Róza férje fürdői leveleinek inspirációjára költött, az esemény után több mint negyven évvel. Sok mindent minősít Szemző Piroska „mesé”-nek. De a szöveget olvasva teljesen elvesztjük valóságérzékünket: sok minden, de épp ez a karlsbadi út olyan elhíthetően, hitelesnek látszó részletekkel és aprólékosságokkal van megtűzdelve, hogy még a legszkeptikusabb, cáfolatokkal rendelkező olvasót is képes megszedíteni, valós adatok és fantázia között teljesen elmosódik a határ.

A felderíthető tényekből inkább az olvasható ki, hogy Vajda menekült a vendéglőkbe, ott magánosan üldögélt — menekülés és ősi ösztön üzte a vadászatokra, s hogy az őt ott vendégül látó kendilónai, bikoli előkelő családok valaha is meglátogatták volna a Vajda-házaspárt —, nehéz elképzelni, hogy erre ne lenne utalás a levelekben. Vajda még a házasság-

nak látszólag felhőtlen időszakában írja feleségének hűsvét táján Bikolról: „Itt sokat nógattak, kivált kedves szép névrokona és remélhetőleg jövődöbeli barátnője, hogy hívjam föl magát az ünnepekre . . .” Boros szerint a jövődö barát-ságról leírt óhaj mindörökre óhaj maradt. De Róza az *Emlékiratok*ban eldicsekszik azzal, hogy Pesten a Vizer-családdal együtt nézte végig szállodájuk erkélyéről a trónörökös pár bevonulását, a „tündérszép mágnásdíszmenetet”. Hogy egy kis káosz se hiányozzék, Boros szerint ez 1881-ben volt, Szemző Piroska szerint 1884-ben; Róza szerint Vajda akkor is elutazott Pestről, Dezsényiné szerint nem utazhatott el, mert két hírlapi cikket is írt a nevezetes parádéről. A tény és az évszám nem közömbös: az előkelő család nem jött volna össze a már hírbehozott Rózával, s Vajda sem remélhetett volna Vizerné Teleki Emma – Rózában „jövődö barátnőt”.

Úgy kellene, hogy a kötet fő érdekességét maguk az *Emlékiratok* tegyék. A sajtó alá rendezőnek abban igaza van, hogy ezek elsősorban önigazoló jellegűek: a viharos szerelemmel kezdődő, majd botrányos válással végződő házasság „mez-telen igazságának” feltárásával Róza elsősorban a maga személyét és szerepét igyekszik tisztára mosni. Problematikus és nehezen érthető Dezsényinének az a kísérlete, hogy az *Emlékiratokat* mint írásművet, netalántán művészi alkotást is értékelje. Először is beiktat a századvég irodalomtörténeté-be egy fölöttébb kérdéses író-nő-csoportot: a tollforgató magyar „kaméliás hölgyeket”: széplányok, akiket előkelő és gazdag pártfogók tartanak ki, művelik őket; nyilvános szalonokat tartanak fönn, ahol az elit férfitagjai, rangos írók, művészek találkoztak, olykor a szalontulajdonosok „pennát ragadtak . . . készséges kiadókról a protektorok gondoskodtak”. S noha óvatosan hozzáfűzi, hogy Róza írása „mégsem sorolható a korszak kaméliás hölgyeinek megjelent művei közé” (nb. az 1920-as évek végén készült), elhiszi neki (önmagával ellentétbe jutva), hogy már lánykorában könyvtára volt –, aztán az *Emlékiratok*ban fölbukkanó, ki tudja mikor és milyen forrásból származó költői, magyar és idegen

nyelvű idézetek alapján műveltnek minősíti: értett a költészethez, „művészien énekelt, zongorázott”. „Vajda nemcsak szépségének és lebilincselő okosságának, hanem intelligenciájának is hódolt.” „Róza otthonról nem hozhatta magával műveltségét . . . ki másnak köszönhette volna mindezt, ha nem olyan protektornak, aki a kaméliás hölgyekkel tartott – legalábbis rokonságot?” Rövid házasetük idején „írói becsvágya már éledezhett”, alább meg „született író”-nak minősíti.

Azt hiszem, Szemző Piroskát itt nagyon elragadta a fantáziája, – persze szemlélet és kritika kérdése: ki mennyit tud és akar szórványos adatokból kiolvasni. Lehet, hogy valóban létezett a szubliteratúrának egy ilyen „kaméliás” ága, a tárgyalás során egyetlen ilyen tollforgatóval találkozunk, ez pedig a válópör során is szerepet játszó Pilisi Schuhmayer Róza, aki viszont nem írói kvalitásai révén vonult be a magyar irodalomba. Ahogy pedig Szemző Piroska a leánykori Rózának gazdag pártfogót és műveltséget tulajdonít, megint önmagával kerül ellentétbe: utóbb arról értesülünk, hogy Róza ezeket az éveket cselédsorban töltötte, így jutott az elbukáshoz.

Nagy nyomatékkel és megérteni-akarással elemzi Dezsényiné az *Emlékiratok* művészi kvalitásait: a beleérző képességet, az elbeszélés szuggesztív erejét, a „tudatos” szerkesztést, sőt stílusát, „gondosan csiszolt mondatait” is. Rossz behangolás ez az olvasó számára; számba véve azt, hogy Róza nem sok iskolázottságot kapott, helyesírása primitív, mondatai parttalanul áradnak, az időrend és a kompozíció fonalát minduntalan elengedi – a nem irodalmár olvasó először is egy kusza, folyondárszerű áradás sodrában érzi magát. Ebből kellene a házasság történetét megismernie és természetesen Vajda Jánoshoz is közelebb jutnia. Dezsényiné mostani értékelésében megint hűtlenné válik önmagához: a lappangás idején még az volt a terve, hogy a szöveget át kellene írni, stilizálni kellene. Egy adomány mégis van, amellyel Róza nem is csekély mértékben rendelkezik, az, amit Goethe

„Lust zu fabulieren”-nek nevezett: a folyamatos, olykor valóban szuggesztív mesélés, az emlékezés és a konfabuláció vegyülete – , majdnem a pletykázkodás szintjén.

És itt vetítődik elénk a második, nem is tudom, milyen görbületű tükör, amely az egykori valóságot nemcsak átszűri, de tudatosan-tudatlanul torzítja is. Ha Szemző Piroska jegyzeteit olvassuk, meglepődünk azon: mennyi a hiteles adat, valóban igazolható név és tény a gáttalan elbeszélésben. Csakugyan vezetett volna Róza naplót, amelyet évtizedeken át magánál hordott volna – vagy létezik olyan emlékezet, amely negyven év távlatából megőrzi egy vendéglő nevét, a vacsora étlapját, változó bécsi szállásai helyét, a szállásadó nevét, a szoba bútorait és berendezését? Együttélésük idején meglátogatta őket és szétnézett a lakásukban Beöthy Zsolt, akivel Vajda csakugyan kapcsolatban volt. Róza tudja róla, hogy „etikai tanár” (az esztétika professzora volt), és felidézi a hármásban lefolytatott beszélgetés fordulatait. Nem ez az egyetlen eset, ahol évtizedekkel előbb lefolyt beszélgetéseket elevenít föl, ki tudja ma már, mennyire hitelesen?

A hiteles adatokat megrögzítő emlékezés ne tévesszen meg bennünket: az emlékezés bravúrával vetekszik az elfelejtés vagy szándékos elhallgatás művészete. Mivel a maga életét Vajda körül koncentrálja, elhallgatja előéletét, bécsi élet-körülményeinek diszkrétebb elemeit, a válópör mozzanatait. S teljes erővel működésbe lép az az említett lelki tendencia, amelyet a pszichológusok konfabulációnak neveznek: az igazi mozzanatokhoz hozzákölt, viszontagságos életét regényesíti. Költ magának zárdai nevelést az előkelő angol-kisasszonyoknál, megkomponálja Vajdával való megismerkedését a *Találkozások* nyitó motívuma nyomán. Az ő elbeszélésére támaszkodva lehetetlen megállapítani: hányszor szaladt utána Vajda Bécsbe, mikor éltek egyáltalán együtt. Valószínűtlen, hogy amikor a költő már ágyban fekvő beteg volt, lelátogatott hozzá, megnézte volna a halottas kamrában, sőt ott lett volna a temetésen, amelyet a valóságosnál szegényesebbnek ír le. Az irodalomtörténezeseket régóta izgatja az

az állítólagos 506 levél, amelyről még halála előtt is beszél: Vajda állítólag majdnem minden nap írt vagy sürgönyözött neki Bécsbe. Ezt ugyanúgy költhette, mint a könyvtárát, amely hol 200, hol 900 kötetes, és miért nem költhetett magának gazdag örökséget, amelyből esetleg ingatlant is vásárolhatnak, de legalább egy csodálatos otthont rendezhetnek be maguknak? Könnyű ráeszmélni az elbeszélés áradatában visszatérő témákra: felcsendülő vallásos fohászaira, nagy szerelmének és ártatlanságának hangoztatására, Vajda melletti gyötrődéseinek ábrázolására. Ha van igaz ebben a regényesített vallomásban, az – kiegészítve a Pásztor-féle levelek tanúságával – a nyomor, a nélkülözések folytonossága, nemcsak a bécsi években, hanem haláláig. Ahogy Szemző Piroska mondja, az egész műből árad a „szegényszag”.

Csak futólag említve Szemző Piroska néhány filológiai botlását: a *Szerelem szótár*ából idézett levél nem lehet „szakító levél” Rózához, már keletkezési ideje miatt sem – fiktív, és nem misszilis levél ez; – nem veszi figyelembe Boros Dezsőnek a Vajda évdíjára vonatkozó eredményeit – a komoly közönséget elsősorban mégis csak az kell, hogy érdekelje: mit mutat ez a tükör, az élmények, emlékezések és konfabulációk tükré Vajdáról? Hadd tegyem hozzá: az emberről és a költőről? Azt hiszem, a közönséget és az irodalmárokat itt éri a legnagyobb csalódás. Az a néhány adat, amely egy-egy Vajda-versre vonatkozik, már olvasható Komlós monográfiájában és a kritikai kiadás jegyzeteiben. Magába a költő lelkébe Róza nem látott bele –, ha képes lett volna is rá, Vajda amúgy sem volt valami kitárulkozó természet. Nagyon-nagyon kétséges, eljutott-e ez a szerencsétlen emberpár az érzelmi, főként a szellemi kommunikációnak, egymás megértésének akármilyen fokára, hiszen már a megismerkedésük is álcázással kezdődött. A friss szerelem a költőből kipattantott néhány szép verset, de aztán együttélésük alatt az asszony olykor rendezhette kézíratait, talán talán írhatott diktálás után, elvihetett egy-egy verset valamelyik szerkesztőhöz, de, ahogy Szemző Piroska is mondja,

„alkotó tevékenységében nincs része”. Hogy is lehetett volna: amikor feleségét közelebről megismerte, szellemi képességeit ismételten „madárvelő”-nek titulálja.

Talán egyetlen hely az egész többszáz oldalas naplóban, ahol Vajda igazibb mivoltában megjelenik. Átírt helyesírással közlöm ezt a néhány sort:

„A világnak a legnagyobb tudósa tanulhatott volna, ha Vajda arcába nézhetett volna akkor, amikor a költő mélyen gondolkozott. Ilyenkor a költőnek két arca volt, az egyik oly nyugodt, mint a márványszobor és nézett maga elé, két kezét egymáson az ölébe szokása szerint. A másikon minden, az egész arc mintha mozogna, a halántékán, a homlokán dagadtak és mozogtak az erek, látszott tisztán, az agyveleje működik, és mégis — nem volt az a márványhideg arca, ami olyan nyugodtan nézett maga elé, mint Vajda akkor, ha gondolkozott.”

Amúgy pedig, a számtalan részletet összevonva: milyen Vajda lép elénk az *Emlékiratok* lapjairól? Elsősorban az explozív, sokszor rabiátus Vajda, aki éjszakai hazajövelekor lármás „koncerteket” rendez, és fölveri az egész házat; aki, ha vélt vagy valódi sérelem vagy esetleg csak apró bosszúság éri, ordináre hangon káromkodik és fenyegetőzik; a verklit le akarja löni, a hordárt meg akarja verni; ahogy Róza ismételten mondja, olyan, mintha egy tűzhányó krátere volna a fejében. Gusztustalan szokásai vannak, pipája tüzes hamuját szétfújja a lakásban, éjszakára taplósipkát húz a fejére. A pénzzel bánni nem tud, Rózát valósággal koplaltatja. Mennyi igaz ebből az olykor dicsőítéssel megtűzdelt panasz-áradatból — ha csak a fele, ha csak az ötöde, az irodalomtörténeszeket és a Vajda-olvasókat nem kell, hogy érdekelje. Ennek a — hogy úgy mondjam, tüneti — szintnek, ennek a házvezetőnő-perspektívának nincs köze a költő Vajdához. Különös tényállás: ha a kandi olvasók intimitásokat vártak a kötettől: ezek nem annyira az *Emlékiratok* szövegében, inkább a bevezető tanulmányban vannak, gondoljunk a valópörrel kapcsolatos vallomások ismertetésére. De hát ez sem esztétikai-poétikai téma —, nyugodtan áttehetjük az *Emlékiratokkal* együtt a pszichiáterek asztalára.

Boros Dezsővel egyetértünk abban, hogy biográfiai szempontból is a Vajda – Róza-kapcsolatnak, a válópörnek kutatását e kötettel nyugodtan lezárhatjuk: ha érdemes volna is kutatni, újabb adatok már nem bukkannak elő. A szentszéki iratok zárlatának feloldásától sem várhatunk meglepetést. Nem is javasolnám az irodalomtörténészeknek, hogy még egyszer föltúrják ezt a szennyest. Ismételnem kell azonban: sajnálom, hogy Dezsényiné a kritikai kiadástól függetlenül dolgozott – ez utóbbit az előbbinek eredményeivel nyilvánvalóan ki kell egészíteni. A Gyurkovics Györgyhöz írt két négyjegyűről Dezsényinének új magyarázata van –, legfeltűnőbb azonban, hogy egy helyen Vajda és Jókai kölcsönös levelezésére hivatkozik. Jókai kapott Vajdától leveleket, ezeket közli is kiadásunk, de a majdnem két évtizedes kutatás során eddig egyetlen Vajdához írt levél nem került elő: úgy lesz a dolog, ahogy Boros Dezső véli: Vajda egyáltalán nem őrzött meg hozzá írt leveleket. Ha Szemző Piroska talált is netán ilyeneket, ez most már az ő titka marad.

A kötet törzsanyagához még két toldalék-féle csatlakozik. Előbb egy tucatnyi költemény: „Vajda János szerelmes versei házassága idejéből”. A cím pontatlan, illetve a válogatás vitatható: se *Az üstökös*, sem a *Megnyugvás* nem minősíthető szerelmes versnek, az *Utolsó dal Ginához* pedig Rózával éppenhogy semmiféle kapcsolatban nincsen. Maguk a versek a közkeletű kiadásokban hozzáférhetőek, de megértem a sajtó alá rendező szándékát. Igyekezett igényesen válogatni, valóban Vajda költészetének kiemelkedő darabjait szemelte ki. Úgy komponált, hogy az olvasó a kötetbeli botránykrónikák és hétköznapi hercehurcák végigolvasása után lezáró akkordként magának a költőnek a hangját is meghallhassa.

Már problematikusabb a második toldalék, noha talán ezt Dezsényiné szintén engesztelő szándékkal iktatta ide. Tizenhat levél és egy távirat –, valamennyit Vajda írta Rózához, megismerkedésüktől kezdve, házasságuk első évében, előbb Pestről, majd valamelyik vidéki kirándulásáról, vadászatból, üdülésből. Hogy életében mennyi levelet kapott

Vajdától, azt ma már lehetetlen eldönteni; az itt közöltek megőrizte, s utolsó életéveiben engedte át a nyilvánosság számára Pásztor Árpádnak. Nyilván perdöntőknek vélte őket a személye és házassága körüli emlékezésekben. Hadd jegyezzem meg, hogy ugyanez a levélanyag megvan a kritikai kiadás X. kötetében, a szokásos, igen alapos jegyzetapparátussal, itt-ott Szemző Piroska adatainak helyesbítésével. A Dezsényiné-féle publikáció egészére vonatkozik, hogy csak a kritikai kiadással együtt használható.

Nem tudom, előnyére válik-e Vajdának az a kép, amelyet egyéniségéhez ezek a levelek hozzáadnak. Miután az olvasó a bevezetésen és az *Emlékiratokon* átrágtta magát, ilyen megszólításokat olvas a levelekben: Mélyen tisztelt Nagysád! Felséges szépség! Imádott szentség! Kimondhatatlan gyönyörűség! Imádott szépséges üdvösségem! Imádott kedves tündéristennő, csodaszépséges arám! Gyönyörűséges bűbajos jövőndöbelim! — És a szövegekben: „Tele vagyok hittel, reménnyel, boldogsággal . . . Bizzék bennem, én is bízom önben határtalanul!” „Ön angyalian jó gyermeki szíve . . .” „Térdeimen fogom önt kérni, imádni.” „Átjőjön háromnegyed tizenkettőre, mert ha késik, nem talál életben.” „Sohase hittem, hogy a legnagyobb szépség a legnagyobb jósággal egyesülhet, de kezdek a csodában hinni.” Hogy Vajda hanyadik mennyországban olvadozott akkor, ezt a mondottak alapján is nehéz elképzelni. De, nyájas olvasó, ezek az áradozások ugyanannak a nőnek szólnak, akiről majd a válópör során így nyilatkozik: „a legelvetemültebb, legördögibb lelkű lény”, aki miután őt elhagyta és Bécsbe távozott, „azzá lett, ami már ezelőtt is volt”. S mikor a tartásdíjat első fokon Rózának megítélik, Vajda nemcsak féktelen ijedelemmel és dühvel reagál az ítéletre, hanem ráragasztja azt a legmegalázóbb jelzőt is, amelyet nőről egyáltalán mondani lehet.

Egy nő, két alakban, mint Danton Évája? Az elsőt nyilvánvalóan a bódult költő féktelen fantáziája teremtette meg, kritikátlanul szabadjára engedve indulatait, és minden kont-

rollt elveszítve. A kitagadásban megjelenő képet a (be nem vallott, de szégyellt) csalódás diktálja, amelyet már tanúvallomások és ügyvédi fortély is támogat. Amikor ügyvédi fogásokkal manipulál, amikor a terhelő tanúkat felvonultatja, talán már nem emlékezne rá, hogy akit most a sárba ránt, azt néhány évvel előbb abnormis naivitással az egekig emelte?

Rózát természetesen Dezsényiné is próbálja jellemezni, s nagyjából egy vonalon halad Borossal, bár ez utóbbinak összegező képét pregnánsabbnak érzem. Boros érdeme az, hogy a házasság történetét nem igyekszik regényesíteni. Vajda és Róza kapcsolatának regényesítése már a költő halála után megkezdődött, a visszaemlékezők és az újságírók találgatásaival és pletykáival. Az 1927-es centenáriumra, igaz, hogy személyes kutatások alapján, de mégis bevallottan regényt ír a témáról Pásztor Árpád (*Gina és Rozamunda*), az *Emlékiratok*at sem tekinthetjük másnak, mint nagyarányú regényesítésnek. S ha őszinték akarunk lenni: Dezsényiné sem tudja mellőzni – ténybeli adatok tömegével a kezében – a regényesítő tendenciákat. Így aztán oda jutunk, hogy a már száz éve lezajlott történet valóságát háromszoros tükör fedi el előlünk: ma már semmiképpen nem tudunk rajtuk átlátni, a költészetből a valóságot kiszűrni. A továbbiakban fogadjuk meg Boros Dezső javaslatát: hagyjuk a vitás kérdéseket és mozzanatokot a megoldhatatlanságban elnyugodni. Most, hogy a magyar könyvkiadás egy régi adósságát kiegyenlítette, mindezt nyugodtan le is vehetjük a napirendről. (Szépirodalmi, 1983.)

BARTA JÁNOS